INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	3
3 Infrastructuur	7
4 Nederzettingen	10
5 Bevolking	13
6 Middelen van bestaan	15
7 Sociale en culturele voorzieningen	19
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	21
Bronnen	28
Bijlagen	32

HET OVERSTICHT
Zwolle, december 1988.

1 Ligging, grenzen en omvang

Gramsbergen is een Sallandse plattelandsgemeente in Noordoost-Overijssel. De bestuurlijke kern van de gemeente is de stad Gramsbergen. Een tweede nederzettingskern is de voormalige veenkolonie De Krim. De overige bewoners wonen verspreid over het landelijk gebied en de daarin gelegen buurschappen.

De gemeente Gramsbergen is ontstaan in april 1811, toen het noordoostelijke deel van het schoutambt Hardenberg, bestaande uit de stad Gramsbergen en de buurschappen Ane, Anevelde, Holtheme, Holthone, Loozen en de Velde, de afzonderlijke gemeente Gramsbergen ging vormen. Gramsbergen grenst in het noorden aan de Drentse gemeenten Hoogeveen en Coevorden, in het oosten aan de Bondsrepubliek Duitsland en in het zuiden en westen aan de gemeente Hardenberg (kaart 1).

Op 1 januari 1987 had de gemeente Gramsbergen een oppervlakte van 5878 ha, inclusief 75 ha. binnenwater. Het aantal inwoners bedroeg op dat tijdstip 6028. De totale woningvoorraad was 1866, dat wil zeggen een woningdichtheid van 32 per km2 (ter vergelijking: de woningdichtheid in Overijssel bedroeg 105 per km2).

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie (kaart 2)
De geologie van de gemeente Gramsbergen is voor een groot deel gevormd door de rivier de Vecht. Aan weerszijden van deze rivier bevindt zich een strook fluviatiele afzettingen. Op deze kleien en zanden in het beekdal, zijn later veengronden ontstaan. Aan weerszijden van het beekdal van de Vecht zijn in de laatste ijstijd, het Weichselien, dekzanden afgezet. In het noordwestelijke deel van de gemeente is in de op één na laatste ijstijd, het Saalien, keileem afgezet. Nadien hebben zich hier dikke veenpakketten gevormd, die vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw op grote schaal werden afgegraven.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap
De bodems aan weerszijden van de Vecht behoren tot de zogenaamde Vechtdalgronden. Deze worden gekenmerkt door een grote variatie in textuur en grondwaterstand. De bovenste laag bestaat uit zand, klei en vooral veen. De iets hoger gelegen delen van het Vechtdal bestaan grotendeels uit beekeerdgronden en enkeerdgronden. Laatstgenoemde gronden zijn onstaan door eeuwenlange menselijke bebouwing. Het dekzandgebied in het zuidoosten van de gemeente Gramsbergen bestaat uit veldpodzolgronden. In het noordwestelijke deel van de gemeente lagen tot in de negentiende eeuw de (hoog)veengronden. Deze zijn thans grotendeels afgegraven tot dalgronden, die uitstekend geschikt zijn voor akkerbouw.

Landschappelijk gezien bestaat de

gemeente Gramsbergen uit twee ontginningsgebieden, die van elkaar gescheiden worden door de beekdalzone van de Vecht. Het beekdallandschap onderscheidt zich van het ontginningslandschap door meer reliëf en een onregelmatiger verkaveling. Naast het agrarische bodemgebruik (vrijwel uitsluitend grasland) zijn in deze zone ook de natuurlijke, landschappelijke en recreatieve functies belangrijk.

Het landschap in de ontginningsgebieden kenmerkt zich door een rationele, aan de eisen van de landbouw aangepaste verkaveling. Te midden van het noordwestelijke ontginningsgebied liggen bij Oud-Lutten, aan beide kanten van de grens met de gemeente Hardenberg, en Holthone bodemkundige opduikingen, die zich van de omliggende gebieden onderscheiden door een gevarieerder landschapsbeeld.

In de gemeente liggen twee belangrijke natuurterreinen: het Engelandsche Bosch in het zuidwesten en het veentje in de Meene, ten noordoosten van de stad Gramsbergen.

2.3. Bodembeheer en ontginningen
In 1850 had de gemeente Gramsbergen zowel in het noordwesten als in het zuidoosten nog uitgestrekte woeste gebieden. Dwars door de gemeente lag langs de Vecht een brede strook van landbouwgronden, die voor een groot deel in de middeleeuwen ontgonnen waren. De marke-organisatie speelde daarbij een belangrijke rol. De namen van de verschillende gebiedsdelen wijzen nog op de functie, die het land in de marketijd had (bv. es = bouwlandcomplex).

Omstreeks 1850 werden de marken in het schoutambt Hardenberg ontbonden en werden de gronden verdeeld onder de gewaarden. De marke van Ane werd in 1849 ontbonden, Holtheme en Den Velde in 1854 en Loozen en Radewijk in 1860. Van de marke van Holthone is het tijdstip van ontbinding onbekend. Gramsbergen behoorde tot 1860 officieel tot de marke Loozen en Radewijk. Bij de ontbinding van deze marke werd aan de inwoners van Gramsbergen een groot deel van de veldgronden in het zuiden van de gemeente toegewezen. Deze gronden werden in de periode na 1860 in cultuur gebracht.

In het midden van de negentiende eeuw was het noordwestelijke deel van de gemeente een uitgestrekt veengebied. Na het graven van de Lutterhoofdwijk op het grondgebied van de gemeente Gramsbergen (1855-1862) werd dit gebied in snel tempo in cultuur gebracht. Langs de Lutterhoofdwijk verschenen de woningen van de grote veenbazen (bv. de vervenersfamilie Minke uit Dedemsvaart), terwijl de veenarbeiders zich voor een groot deel in plaggenhutten langs de wijken of zijkanalen vestigden. Toen in het begin van de twintigste eeuw de verveningsactiviteiten nagenoeg afgerond waren, verdwenen de plaggenhutten.

Na de turfafgravingen, die omstreeks 1890 over hun hoogtepunt heen waren, volgde een periode, waarin de achtergelaten gronden werden omgezet in vruchtbare akkerbouwgronden. De dalgronden, een mengsel van zand en veen,

bleken hiertoe bij uitstek geschikt. Vooral na de massale invoering van kunstmest rond 1890 hebben zich vele agrarische pioniers (met name uit Groningen) in deze voormalige veenkolonie gevestigd.

Als gevolg van de ontginningsactiviteiten in de periode tussen 1850 en 1940 is het areaal aan woeste gronden aanzienlijk afgenomen. In 1948 kunnen alleen een deel van het Scheersche veld in het noorden en een aantal kleine, verspreid liggende terreinen in het zuiden tot de woeste gronden worden gerekend.

2.4. Waterbeheersing

De rivier de Vecht speelde van oudsher een belangrijke rol bij de afvoer van overtollig water in Noordoost-Overijssel. Binnen de gemeente Gramsbergen waren er twee rivieren, die Vecht werden genoemd. De hoofdstroom, de eigenlijke Vecht, stroomde in het oosten van de gemeente vanuit Duitsland Nederland binnen. De Coevordensche of Kleine Vecht, de oorspronkelijke afwateringsweg van de Coevorder beken, mondde bij de Haandrik, ten noordoosten van de stad Gramsbergen, uit in de Vecht.

Tot de twintigste eeuw heeft de rivier de Vecht meerdere malen haar bedding verlegd. In het landschap zijn nog vele oude waterkeringen en rivierlopen zichtbaar. De Stouwdijk is bijvoorbeeld een oude waterkering van de Vecht.

In het midden van de negentiende eeuw werden enkele belangrijke projecten met betrekking tot de waterbeheersing uitgevoerd. In 1854 werd bij Ane een stuw aangebracht, waarmee de voltooiing van de Dedemsvaart en de aansluiting op de Vecht gerealiseerd werd. Tevens werden in respectievelijk 1856 en 1860 de scheepvaartverbindingen Daarle-De Haandrik, onderdeel uitmakend van het Overijssels kanalenplan en Coevorden-Vecht in gebruik genomen. In dezelfde tijd werd ten noorden van De Haandrik het Afwateringskanaal gegraven, dat een snellere afvoer van het Drentse water via de aansluiting op de Dedemsvaart bij Ane moest bewerkstelligen.

Het aldus aangelegde kanalenstelsel nam een grote hoeveelheid water op, die voorheen door de Vecht werd afgevoerd. Dit betekende niet dat een einde was gekomen aan de wateroverlast in de gemeente Gramsbergen. Vooral als gevolg van ontginning van woeste gronden in Duitsland kreeg de Vecht steeds meer water te verwerken en vonden er meerdere malen overstromingen plaats. Na de grote overstroming van 1907 vonden in de jaren 1909-1911 en 1921 vele verbeteringswerkzaamheden plaats. De Vecht werd gekanaliseerd; talrijke bochten werden afgesneden en vele moeraskuilen met zand dichtgespoten. Tevens werd bij De Haandrik een ingewikkeld complex van sluizen, stuwen en bruggen aangelegd. Bij de verbetering en verruiming van het Overijssels Kanaal is dit goeddeels verdwenen.

In de periode 1922-1927 werd het Afwateringskanaal verruimd en doorgetrokken tot de Coevorder stadsgracht. De Kleine Vecht verloor hiermee haar

afwateringsfunctie en is thans grotendeels gedempt. Dat de waterstanden van de Vecht ondanks de verbeteringen nog niet geheel onder controle waren, bewezen de overstromingen van 1946 en 1965. Met het oog hierop werd in 1967 de bedijking langs de Vecht verbeterd.

In het noorden van de gemeente zorgden de Lutterhoofdwijk en de haaks daarop gegraven wijken (of zijkanalen) voor de afvoer van overtollig water, dat vrijkwam tijdens de veenafgravingen. De Lutterhoofdwijk stond via de Dedemsvaart en het Zwarte Water in verbinding met de Zuiderzee.

Net als in de andere gemeenten van Noordoost-Overijssel zijn in de gemeente Gramsbergen in de negentiende eeuw vele kleine waterschappen opgericht. In 1930 trof men hier de volgende zeven waterschappen aan: Anerveen, Holtheme, De Kleine Vecht, De Meene, De Molengoot, Radewijk en Baalder en De Schanswetering. Voor een deel hielden deze waterschappen de oude markegrenzen aan.

Na de waterschapsconcentratie, die in 1957 is begonnen, valt de gemeente Gramsbergen thans onder twee waterschappen. Het grootste deel behoort tot het waterschap De Bovenvecht, dat in 1958 is ontstaan door vereniging van een achttal kleine waterschappen en enkele aangrenzende gebieden, die nog niet in waterschapsverband waren opgenomen. Het gebied ten noorden van de Lutterhoofdwijk en ten westen van de Dommerswijk valt onder het waterschap Het Ommerkanaal, dat in 1959 werd opgericht en in 1963 zijn huidige omvang kreeg.

3 Infrastructuur

(kaart 4)

3.1. Waterwegen
De scheepvaartfunctie van de rivier de Vecht beperkte zich omstreeks 1850 voornamelijk tot het transport van houtvlotten en vrachtvaart met zompen. Het hout, dat via de Vecht vanuit Duitsland werd aangevoerd, werd vooral gebruikt ten behoeve van de klompenmakerij, een belangrijke nevenprofessie in de gemeente Gramsbergen. Na de aanleg van het kanaal Daarle-De Haandrik (1856), onderdeel van het Overijsselse kanalenplan, werden de houtvlotten op Nederlands grondgebied via dit kanaal aangevoerd. Door het graven van het Coevorden-Vechtkanaal en het Overijssels kanaal (Daarle-De Haandrik) werd de transportfunctie van de Vecht (zeker op het grondgebied van de gemeente Gramsbergen) tot een minimum gereduceerd. Het Afwateringskanaal en het oostelijke deel van de Dedemsvaart hadden geen belangrijke vervoersfunctie; zij waren vooral van belang voor de waterbeheersing.

De Lutterhoofdwijk heeft een belangrijke rol gespeeld bij de veenafgravingen en de daarop volgende ontwikkelingen in het noordwesten van de gemeente. Dit kanaal vormde een verbinding tussen de Dedemsvaart en de in Coevorden samenkomende kanalen en waterwegen. Tussen 1855 en 1862 bevonden de kanaalgravers zich op het grondgebied van de gemeente Gramsbergen. Het kanaal had een tweeledige functie: afvoer van turf en waterbeheersing. Met het oog hierop werd aan beide zijden van de Lutterhoofdwijk een groot aantal wijken gegraven. De bekendste wijk is de Minkeswijk

(de latere Fabriekswijk), waarvoor in 1862 een concessie werd verleend.

In 1957 en 1958 is de Dedemsvaart tussen Ane en Lutten gedempt, onder ander in verband met de aanleg van een provinciale weg. Ook in het noordwesten zijn de meeste wijken gedempt. Alleen het Overijssel kanaal en het kanaal Coevorden-Vecht zijn van belang als waterweg. Deze kanalen zijn in het kader van de ontsluiting van de streek rondom Emmen in de jaren tachtig verbreed tot een maximale bereikbaarheid voor schepen tot 600 ton. Bij deze werkzaamheden verdween en groot deel van het sluizen- en bruggencomplex bij De Haandrik. Alleen de spoorwegbrug over de Vecht verkeert nog min of meer in originele toestand.

3.2. Wegen

Door de gemeente Gramsbergen liepen omstreeks 1850 twee belangrijke landverbindingen, een noordelijke en een zuidelijke Vechtroute. De noordelijke Vechtroute liep vanaf Hardenberg door Ane, Anerveen en Holthone naar Coevorden. De zuidelijke Vechtroute splitste zich, komend vanaf Zwolle, bij Hardenberg in drie richtingen, die alle naar de Duitse grens leidden: de ene over Loozen en Gramsbergen, de andere over Den Velde ("Zwolsen diek") en de meest zuidelijke over Veenebrugge. De noordelijke en zuidelijke Vechtroute stonden met elkaar in verbinding door een voetveer bij de Klokhenne (ten noorden van Gramsbergen).

Voetveren en bruggen speelden een belangrijke rol bij het personenvervoer. Naast het voetveer bij de Klokhenne waren er ook voetveren bij De Haandrik en in Anervelde. Deze voetveren zijn inmiddels verdwenen. In 1800 werd bij Ane een scholle (een uitvaarbare brug) over de Vecht gebouwd.

De genoemde landwegen waren zandwegen, die bij regen in zeer slechte staat verkeerden. Zij waren vooral van belang als verbinding tussen Holland en Duitsland; de noordelijke Vechtroute was een onderdeel van de postroute Bremen-Amsterdam. De eerste verharde weg in de gemeente was de Coevorderweg van Gramsbergen naar Coevorden, die in 1868 en 1869 werd aangelegd.

Omstreeks de eeuwisseling nam het aantal verharde wegen in de gemeente snel toe. In 1896 werd begonnen met de aanleg van de weg De Krim-Anerveen, in 1912 werd de weg tussen Ane en Holthone verhard en in 1914 werd de buurschapsweg van Holtheme door boeren op eigen intiatief verhard. Tussen 1900 en 1930 werden ook de Anerweg, de Hardenbergerweg, de Rondweg (door Den Velde), de noordelijke Vechtroute en de weg langs de Lutterhoofdwijk verhard. De meeste wegen in de stad Gramsbergen bleven tot 1940 onverhard.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de aanleg van de Marsweg (de huidige N-34) ten westen van de Vecht de de verkeerssituatie gewijzigd; het doorgaande verkeer tussen Hardenberg en Coevorden, dat voorheen gebruik maakte van de zuidelijke Vechtroute, rijdt nu niet meer door de bebouwde kom van Gramsbergen.

3.3. Spoorwegen

In 1894 werd het net van tramverbindingen van de Dedemsvaartsche Stoomtramwegmaatschappij (D.S.M.) uitgebreid met een trambaan langs de Lutterhoofdwijk van Lutten aan de Dedemsvaart naar Coevorden. De tram had onder andere halteplaatsen bij café Horstra in De Krim (nabij de grens met de gemeente Hardenberg) en bij landgoed De Scheere. Vanaf 1936 zijn de trams vervangen door autobussen.

In 1907 werd de spoorlijn Zwolle-Ommen-Hardenberg doorgetrokken tot Coevorden. Ter gelegenheid hiervan werd in Gramsbergen een station in gebruik genomen. Tevens kwam er een halteplaats bij De Haandrik, maar deze werd in de jaren dertig opgeheven.

4 Nederzettingen

(kaarten 5, 6 en 7)

4.1. Kernen
De geschiedenis van de stad **Gramsbergen** hangt nauw samen met die van het gelijknamige kasteel. Over deze geschiedenis zijn relatief weinig gegevens beschikbaar, aangezien tot 1811 het stadsarchief volledig ontbreekt. De bezittingen van de kasteelheer vormden een heerlijkheid met bijzondere rechten (bv. het tiendrecht, waarbij de kasteelheer een tiende van de korenoogst ontving) en een eigen belastingheffing.
Gramsbergen heeft in ieder geval vóór 1442 stadsrechten ontvangen, want in dat jaar wordt er in een oorkonde gesproken over het "stedeke Gramsbergen". Van het oude kasteel is alleen de zuidelijke poort nabij de Nederlands-Hervormde kerk nog over. Het kasteelhuis werd in 1822 gesloopt, het koetshuis werd in 1942 afgebroken.

In het midden van de negentiende eeuw is Gramsbergen een stadje met een weinig spectaculaire bebouwing. Een journalist, die in 1843 met de postkoets door Gramsbergen rijdt, verwoordt het als volgt: "Gramsbergen maakt op weidse praal en bouwzuchtige weelderigheid niet de minste aanspraak". Gramsbergen telde in die tijd ongeveer 100 woningen en boerderijen. De meeste inwoners vonden hun bestaan in landbouw en weverij, vaak in combinatie met elkaar. De belangrijkste straten lagen rondom de kerk: (hun huidige namen zijn) de Oudestraat, de Voorstraat, de Kerkstraat, de Stationsstraat, de Boomhofstraat en de Kruisstraat.

In de tweede helft van de

negentiende eeuw breidde de bebouwde kom van Gramsbergen zich nauwelijks uit. De Kruisstraat werd meer en meer de deftige straat, waaraan de wethouder, de ontvanger en de meester woonden en waar het postkantoor gevestigd was. Ook de eerste decennia van de twintigste eeuw laten het beeld zien van een nauwelijks groeiende plattelandsnederzetting. Alleen langs de Stationsstraat en op de Esch nabij de Oldenhof (een voormalige havezate ten zuidwesten van Gramsbergen) vond een duidelijke uitbreiding van de bebouwing plaats.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de bebouwde kom van Gramsbergen zich eerst in noordoostelijke en later in zuidwestelijke richting uitgebreid. Op 1 januari 1987 stonden er in de stad Gramsbergen 754 woningen. De stad heeft een verzorgende functie voor het zuidoostelijke deel van de gemeente. Voorzieningen voor voortgezet onderwijs treft men hier niet aan.

De Krim is ontstaan als een enkelvoudige hoogveenkolonie langs de Lutterhoofdwijk. Bijna gelijktijdig met de aanleg van het kanaal kwamen de turfstekers naar dit voorheen onbegaanbare veenmoeras. Het dorp kreeg een lintvormige structuur, doordat de eerste bewoners zich vooral langs de Lutterhoofdwijk vestigden. In 1862 werd het dorp voor het eerst aangeduid met de naam De Krim, in 1869 werd het een afzonderlijke buurschap.

Langs de diverse wijken (zijkanalen van de Lutterhoofdwijk) is in de negentiende eeuw een groot aantal plaggenhutten gebouwd, die onderdak verschaften aan de veenarbeiders. Na 1890, toen de veenafgravingen over hun hoogtepunt heen waren, zijn deze plaggenhutten afgebroken. Het dorp De Krim groeide ondertussen in oostelijke richting langs de Lutterhoofdwijk zonder dat zich een duidelijk centrum ontwikkelde.

Na 1940 heeft zich ten zuiden van de Lutterhoofdwijk tussen Horstra's wijk en de Fabriekswijk (beide zijn inmiddels gedempt en in gebruik als wegtraject) een centrum gevormd. De uitbreidingen van de bebouwing hebben De Krim een enigszins rechthoekige structuur gegeven, zonder dat de oorspronkelijke lintstructuur langs de Lutterhoofdwijk is aangetast.

Op 1 januari 1987 bedroeg de totale woningvoorraad 673. Het dorp heeft een verzorgende functie voor het noordwesten van de gemeente Gramsbergen.

4.2. Buurschappen

Het gebied, dat thans de gemeente Gramsbergen omvat, heeft in de loop der eeuwen een strategische positie ingenomen. De ligging op de grens met Duitsland en Drente (met het machtige vestingwerk Coevorden) heeft er toe geleid dat binnen de huidige gemeentegrenzen verscheidene veldslagen zijn gevoerd. De meest bekende veldslag is de Noordnederlandse Guldensporenslag in 1227 bij Ane, waarbij het leger van de bisschop van Utrecht door een leger onder leiding van Rudolf II van Coevorden in het moeras werd

gelokt en afgeslacht. De strategische ligging van de gemeente blijkt ook uit het feit, dat in de Franse tijd in een later afgesneden arm van de Vecht de "Loozensche Linie" werd opgericht. Aan het eind van de negentiende eeuw is deze linie in verval geraakt en in het begin van de twintigste eeuw grotendeels afgebroken. Alleen een bastion is bewaard gebleven.

De meeste buurschappen in de gemeente Gramsbergen zijn ontstaan in de middeleeuwen. Het betreft hier over het algemeen essenzwermdorpen, die gekenmerkt worden door verspreide bebouwing met kleine concentraties van boerderijen. Alleen Holthone is een flankesdorp en Anerveen, dat pas rond 1830 is ontstaan als gevolg van de ontginning van de ten noorden daarvan gelegen veengronden, is een hoogveenrand-wegdorp.

Omstreeks 1840 werden in de gemeente Gramsbergen de volgende buurschappen onderscheiden: Loozen, Ane, Anevelde, Anerveen, Holthone, Holtheme en Den Velde. Omstreeks 1850 was **Ane** de grootste buurschap in de gemeente Gramsbergen. Het "centrum" van Ane lag in die tijd ten zuiden van de juist in aanleg zijnde Dedemsvaart. Sindsdien concentreerde de uitbreiding van de woningvoorraad zich vooral langs de Dedemsvaart en aan de noordelijke uitvalsweg naar Anerveen. Ane heeft thans een kleine bebouwingskern met een paar winkels, een school en een kerk.

De buurschappen **Loozen** en **Den Velde** in het zuidwesten van de gemeente hebben sinds 1850 een sterke stijging van de woningvoorraad meegemaakt. Dit is vooral het gevolg van de ontginning van de heidevelden, die na de verdeling van de markegronden heeft plaatsgevonden. In de overige buurschappen (**Anerveen, Anevelde, Holtheme** en **Holthone**) was de toename van de woningvoorraad zeer gering en nam de bevolkingsomvang af als gevolg van de verminderde woningbezetting. In Holtheme treft men op de plaats, waar tot 1791 een kasteel heeft gestaan, het landhuis "De Scheere" aan. Het landhuis, dat in 1825 gebouwd werd en in 1860 van een bovenverdieping werd voorzien, ligt te midden van een natuurgebied.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
(tabel 1)
In de jaren tussen 1850 en 1880 groeide de bevolking van de gemeente Gramsbergen verhoudingsgewijs zeer snel. Deze bevolkingsgroei werd vooral veroorzaakt door de komst van veenarbeiders naar de veenkolonie De Krim. In de jaren tachtig tekende zich een crisis af in landbouw en nijverheid, als gevolg waarvan de bevolkingsomvang in de twee laatste decennia van de negentiende eeuw weinig veranderingen onderging. Vanaf 1890 liep de werkgelegenheid in de veenderijen terug en vertrokken vele veenarbeiders uit de gemeente. Daar stond tegenover dat een groot aantal agrarische kolonisten (vooral Groningers) zich in De Krim vestigde. Na de eeuwwisseling groeide de gemeentelijke bevolking in een gelijkmatig tempo.

5.2. Ruimtelijke spreiding
(tabellen 2 en 3)
In 1849 telde de stad Gramsbergen 534 inwoners. De overige 1150 inwoners van de gemeente Gramsbergen (d.w.z. 68,3%) woonden verspreid over de buurschappen.

Na 1849 is het aandeel van de buurschappen in de gemeentelijke bevolking aanzienlijk gedaald. Op 1 januari 1987 woonden 1661 inwoners van de gemeente Gramsbergen (d.w.z. 27,6%) in één van de genoemde buurschappen. Dit is enerzijds te verklaren door de stabiele, soms zelfs teruglopende bevolkingsomvang in de meeste buurschappen. Anderzijds moet gewezen worden op de snelle groei van de veenkolonie De Krim, dat zich ontwikkelde tot een tweede

nederzettingskern binnen de gemeente.

Gramsbergen was in 1987 de grootste kern binnen de gemeente. Van de gemeentelijke bevolking woonde 37,4 % in Gramsbergen, tegenover 35% in De Krim. Deze situatie is pas in de tachtiger jaren tot stand gekomen, daarvoor was De Krim ruim honderd jaar de grootste kern van de gemeente. In 1879 telde De Krim 1141 inwoners en Gramsbergen 502, in 1960 bedroegen deze cijfers respectievelijk 1838 en 1096. De Krim dankte zijn snelle groei vooral aan de werkgelegenheid in de veenderijen, de veenkoloniale landbouw en de aardappelmeelindustrie.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw

In de buurschappen werd traditioneel een gemengd bedrijf uitgeoefend, gebaseerd op de drie pijlers grasland, akkerland en heideveld. Met name de akkerbouwcomplexen of essen speelden een belangrijke rol in het boerenbedrijf; grote essen lagen bijvoorbeeld ten zuidwesten van Gramsbergen (bij de Oldenhof) en ten zuiden van Ane.

In het midden van de negentiende eeuw was rogge het belangrijkste akkerbouwgewas in de gemeente Gramsbergen. Andere gewassen, die hier werden verbouwd, waren aardappelen, veenboekweit en vlas. Vlas werd verbouwd ten behoeve van de linnenweverij, die destijds een belangrijke bron van inkomsten was. De veestapel van de gemeente Gramsbergen bestond in 1851 uit 1567 runderen, 778 schapen, 332 varkens en 321 paarden.

Na 1850 ging het bergafwaarts met de vlasteelt. Rond 1900 werd nagenoeg geen vlas meer verbouwd, de vlaskamp ten noordoosten van Ane herinnert nog aan vroegere tijden. Ook boekweit verdween steeds meer uit het teeltplan, met name vanwege de wisselvalligheid van de opbrengsten.

Uit de landbouwenquete van 1891 bleek dat in dat jaar 789 ha. in gebruik was als bouwland en 1861 ha. als weide- en hooiland. Sindsdien is vooral de aardappelteelt aanzienlijk toegenomen. Tussen 1891 en 1935 nam het areaal waarop aardappelen verbouwd werden toe van 170 tot 1240 ha.. Deze uitbreiding vond vooral plaats rondom De Krim, waar de dalgronden, een mengsel van

zand en veen, bij uitstek geschikt bleken voor de aardappelteelt. Dit resulteerde in 1906 in de oprichting van een aardappelmeelfabriek in De Krim. Later werden vele boeren door het optreden van aardappelmoeheid gedwongen hun bouwplan te herzien en gedeeltelijk over te gaan op suikerbieten.

Op 1 januari 1987 was van de totale oppervlakte cultuurgrond in de gemeente (dat was 4568 ha.) 2184 ha. in gebruik als akkerbouwland en 2368 ha. als grasland. In tegenstelling tot de algemene tendens in Overijssel heeft het akkerbouwareaal zich in de laatste honderd jaar sneller uitgebreid dan het veeteeltareaal. De belangrijkste oorzaak hiervoor is het in cultuur brengen van de dalgronden.

In de negentiende eeuw hadden vele boeren de beschikking over een rosmolen of "göbel". Deze göbel, die werd rondgedraaid door paarden, zorgde voor de aandrijving binnen de boerderij en werd vooral gebruikt bij het dorsen. Toen in het begin van de twintigste eeuw andere vormen van energievoorziening opkwamen, verdwenen de rosmolens. De gemeente Gramsbergen telt één volledig in tact zijnde korenmolen, die in 1854 bij Ane gebouwd werd. Deze "molen van Lenters" werd in 1981 gerestaureerd. Verder heeft de gemeente drie molenstompen, twee in Gramsbergen en één in De Krim. In 1895 werd aan het Overijssels kanaal een molen gebouwd, die in de jaren dertig van as en wieken werd ontdaan. Ook op de Esch ten zuidwesten van Gramsbergen treft men een molenstomp aan; deze werd in 1854 gebouwd en in 1927 onttakeld. In De Krim vindt men nog de restanten van de "korenmolen van Spiekman", die tot na de Tweede Wereldoorlog in bedrijf is geweest, maar nadien grotendeels is afgebroken.

6.2. Ambacht, industrie en diensten.

De twee belangrijkste vormen van niet-agrarische werkgelegenheid waren in de negentiende eeuw de linnenweverij en de klompenmakerij. Het weven was in de gemeente Gramsbergen een veelvuldig voorkomend nevenberoep. In 1843 waren er in Gramsbergen ruim 60 weefgetouwen. Het grove linnen, waarvoor vlas de grondstof was, werd hoofdzakelijk gebruikt om er kleding van te maken. Het linnen werd zwart geverfd in een sop van ijzeroer en eiken spaanders. Het weven als huisnijverheid betekende een welkome aanvulling op de verdienste uit het boerenbedrijf. De grond- en kleurstoffen waren in ruime mate aanwezig en er waren goede afzetmogelijkheden via Vecht en Hessenweg.

Voor de klompenmakers golden in principe dezelfde voordelen. Het hout werd met houtvletten over de Vecht en later het Overijssels kanaal aangevoerd. Veel klompenmakers werkten voor Drentse kooplieden, met name uit Hoogeveen.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw maakten de beide genoemde ambachten een tegengestelde ontwikkeling door. De linnenweverij bevond zich in een neerwaartse spiraal, terwijl

de klompenmakerij een steeds grotere naam kreeg. In 1921 telde de gemeente Gramsbergen 28 klompenmakers, die geassisteerd werden door 12 thuiswonende zonen. Na 1940 is het aantal klompenmakers snel achteruitgegaan. Er is thans nog één klompenmaker, Tromp in Ane. De linnenwevers zijn in het begin van de twintigste eeuw uit Gramsbergen verdwenen.

Het eerste bedrijf in de gemeente, dat gebruik maakte van stoomkracht, was een zuivelfabriek in Gramsbergen. Deze particuliere onderneming werd in 1893 door de heer Minkema opgericht. In 1912 werd dit bedrijf voortgezet op coöperatieve basis. In 1926 brandde de fabriek grotendeels af, waarna een nieuwe fabriek werd gebouwd, die thans in gebruik is als meubeltoonzaal.

In het begin van de twintigste eeuw kreeg De Krim zijn eerste industrieën. De aardappelteelt had inmiddels een grote vlucht genomen en in 1906 werd besloten tot de oprichting van de aardappelmeelfabriek "Inter nos". Deze fabriek werd door de Krimse boeren samen met de Dedemsvaartse vervener Minke op een "half-coöperatieve basis" geëxploiteerd. In 1911 moest de fabriek vanwege een aantal misoogsten worden gesloten, maar een jaar later werd het bedrijf door een zevental boeren in coöperatief verband overgenomen. Dit bedrijf, waarvan de naam werd omgedoopt in "Onder ons", maakte een snelle groei door, vooral nadat in 1931 werd begonnen met de productie van edelstijfsel. Thans wordt de fabriek, die inmiddels is overgenomen door Avébé, omschreven als een "Aardappelmeel- en Derivatenfabriek".

Behalve de aardappelmeelfabriek hebben zich rond de eeuwwisseling een scheepswerf en een kalkbranderij in De Krim gevestigd. De in 1987 gerestaureerde kalkoven aan de inmiddels gedempte Kalkwijk herinnert nog aan de aanwezigheid van de kalkbranderij.

In de stad Gramsbergen was de handel met Duitsland van oudsher een belangrijke nevenverdienste; het ging hierbij vooral om smokkelhandel van paarden, koeien en varkens. Kort voor de Eerste Wereldoorlog werd een eiermarkt ingesteld, maar deze was geen lang leven beschoren. Later is de voormalige eierhal gebruikt als fabrieksruimte (Gero en later Sola), maar het gebouw is inmiddels afgebroken. Ook de in 1928 opgerichte varkensmarkt is spoedig daarna weer verdwenen. Verder stond aan de Kruisstraat de loods van Krikke, die een kunstmesthandel dreef. In Ane bouwde de voormalige kruidenier Kelder een garagebedrijf, dat later is uitgegroeid tot een transportbedrijf.

Naast de genoemde vormen van niet-agrarische werkgelegenheid waren er in de gemeente meerdere caféhouders, kruideniers, broodvoorzieners etc.. Soms werden een combinatie van deze functies aangetroffen, zoals bv. bij Mozes Blein aan de (huidige) Stationsstraat en bij Van der Hulst in Ane.

De gemeente Gramsbergen is ook nu

nog een overwegend agrarische gemeente. Ten noordoosten van de stad Gramsbergen is een industrieterrein aangelegd, waarop zich o.a. een houthandel, een kunststoffenfabriek en een metaalbewerkingsbedrijf gevestigd hebben. Daarnaast heeft Gramsbergen een aantal landbouwmachinebedrijvenbedrijven en een meubel-en manufacturenzaak. In De Krim is de aardappelmeel- en derivatenfabriek van Avébé de belangrijkste werkgever.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Na de Reformatie werd de gemeente Gramsbergen een protestantse gemeente. Omstreeks 1843 behoorde circa 94% tot de Hervormde kerk. Sindsdien is dit percentage teruggelopen, voornamelijk door de Afscheiding van de (huidige) Gereformeerde kerk, die met name in Ane, Anerveen en De Krim een relatief groot ledental heeft. In 1947 behoorde 64% tot de Nederlands-Hervormde kerk, 25,1% tot de Gereformeerde kerk en 3,1% tot de rooms-katholieke kerk.

De oudste nog aanwezige kerk in Gramsbergen is de Nederlands Hervormde kerk in het centrum van de stad. Het kerkgebouw zelf dateert uit 1878, de toren stamt uit 1776. Vanaf 1887 hielden de "Dolerenden" kerkdiensten in een schuur achter huize "Welgelegen". Deze afscheidingsbeweging, die zich vanaf 1892 Gereformeerde kerk noemde, nam in 1905 een eigen kerkgebouw in gebruik. De boerderij "Welgelegen" werd in 1959 afgebroken om plaats te maken voor het gelijknamige bejaardentehuis. In 1946 werd de Gereformeerde kerk (Vrijgemaakt) aan de Anerdijk geïnstitueerd.

De Gereformeerde kerk te De Krim (tot 1892: Christelijk Gereformeerde kerk) dateert uit 1886. In 1912 werd de Nederlands Hervormde kerk in De Krim in gebruik genomen, nadat al in 1872 vanuit de Hervormde kerk van Gramsbergen een Evangelisatie was opgericht.

De huidige begraafplaats aan de Anerdijk werd omstreeks 1860 aangelegd.

7.2. Scholen
In 1850 telde de gemeente Gramsbergen vijf lagere scholen met in totaal circa 250 leerlingen. De scholen stonden in Gramsbergen, Ane, Holtheme, Holthone en Den Velde/Loozen.

De scholen in Holtheme, Ane en Holthone zijn inmiddels verdwenen. In 1861 werd de school in Holtheme opgeheven, het gebouw werd in 1946 verkocht als woonhuis. In 1923 werd de openbare lagere school te Ane gesloten. In 1868 werd in Holthone een nieuwe school gebouwd, die na de Tweede Wereldoorlog werd omgedoopt in "Burgemeester Van Voerst van Lijndenschool". Deze school werd in 1985 gesloten, waarna de Stichting Cultuurhistorische Kring Oudheidkamer Holthone zich hier gevestigd heeft.

Thans telt de gemeente drie openbare lagere scholen: in Gramsbergen, De Krim en Den Velde. De school aan de Hattemattestraat in Gramsbergen dateert uit 1954, de school in De Krim uit 1951 (de oudste school in De Krim werd gebouwd in 1875) en de school in Den Velde uit 1987 (het vorige schoolgebouw had hier vanaf 1837 dienst gedaan).

In 1900 werden in de gemeente Gramsbergen de eerste bijzondere lagere scholen opgericht. In dat jaar werd de Gereformeerde school (thans: Christelijk Nationale school) te Ane in gebruik genomen. In datzelfde jaar werd de "Rehoboth"school in De Krim gebouwd. Deze werd in 1920 afgebroken om plaats te maken voor het huidige schoolgebouw. In 1921 werd de school voor christelijk volksonderwijs in Gramsbergen in gebruik genomen, in 1933 de Nederlands Hervormde school in De Krim.

Binnen de gemeente Gramsbergen zijn geen voorzieningen voor middelbaar en voortgezet onderwijs aanwezig. Wat deze voorzieningen betreft richt de bevolking zich op Hardenberg en Coevorden).

7.3. Overige
In de negentiende eeuw had de gemeente Gramsbergen geen afzonderlijk gemeentehuis. Gemeentezaken werden afgehandeld in de woning van de burgemeester of in een door de gemeente gehuurde kamer bij een particulier. In 1868 liet de toenmalige burgemeester aan de Hardenbergerweg (thans: de Esch) een woning bouwen, die tot 1923 tevens dienst deed als gemeentehuis. In dat jaar werd op een kavel tegenover deze woning een nieuw gemeentehuis gebouwd. De oude burgemeesterswoning werd in 1962 afgebroken en vervangen door een nieuw woonhuis.

In dit hoofdstuk over sociaal-culturele voorzieningen moet nog melding worden gemaakt van het Meiboomsplein in het centrum van Gramsbergen. Dit plein, dat ontstaan is rondom de in 1795 geplante vrijheidsboom (een meiboom), vervult een belangrijke sociale functie ("openluchtsociëteit"). Aan dit plein vond men lange tijd de muziektent "Crescendo", waarvan het dak steunde op oude lantaarnpalen. In de na-oorlogse jaren werd deze tent afgebroken.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Kasteelstad.

Functie:
In 1850 voornamelijk agrarisch met huisindustrie (binnenweverij), tussen 1850 en 1940 is er enige ontwikkeling als verzorgingscentrum voor het omringende agrarische gebied.

Ruimtelijke ontwikkeling:
In 1850 is Gramsbergen een klein stadje bestaande uit een paar straten rond de kerk.
Aan de noordkant is het voorplein van het voormalige kasteel nog aanwezig.
Door Gramsbergen loopt de weg van Hardenberg naar Duitsland.
Even ten noord-westen van Gramsbergen loopt de Vecht en de postroute Amsterdam - Bremen.
In 1896 wordt de weg naar De Krim aangelegd, in 1907 wordt de spoorlijn Zwolle - Hardenberg doorgetrokken naar Coevorden en wordt het station in Gramsbergen in gebruik genomen.
Tussen 1850 en 1940 vindt enige verdichting plaats in het oude centrum en worden woningen gebouwd langs de uitvalswegen en de weg naar het station.
Kenmerkend zijn de grote achtertuinen met vruchtbomen en moestuinen. De vorm van het oude omgrachte kasteelterrein is nu nog slechts terug te vinden in het stratenpatroon van direct na de Tweede Wereldoorlog gebouwde woningen.
Door de normalisering van de Vecht is deze rivier verder van Gramsbergen komen te liggen.

Historische architectonische kwaliteit:
De bebouwing heeft een

dorpskarakter en bestaat uit panden van één bouwlaag met ingezwenkte voorgevels en voorzien van afgewolfde schilddaken.
De panden zijn eenvoudige gedetailleerd en uitgevoerd in een grijs-rode baksteen en gedekt met blauw gesmoorde pannen.

Stedebouwkundige ontwikkeling Gramsbergen

Boven: kaart ca. 1850
Onder: kaart ca. 1900

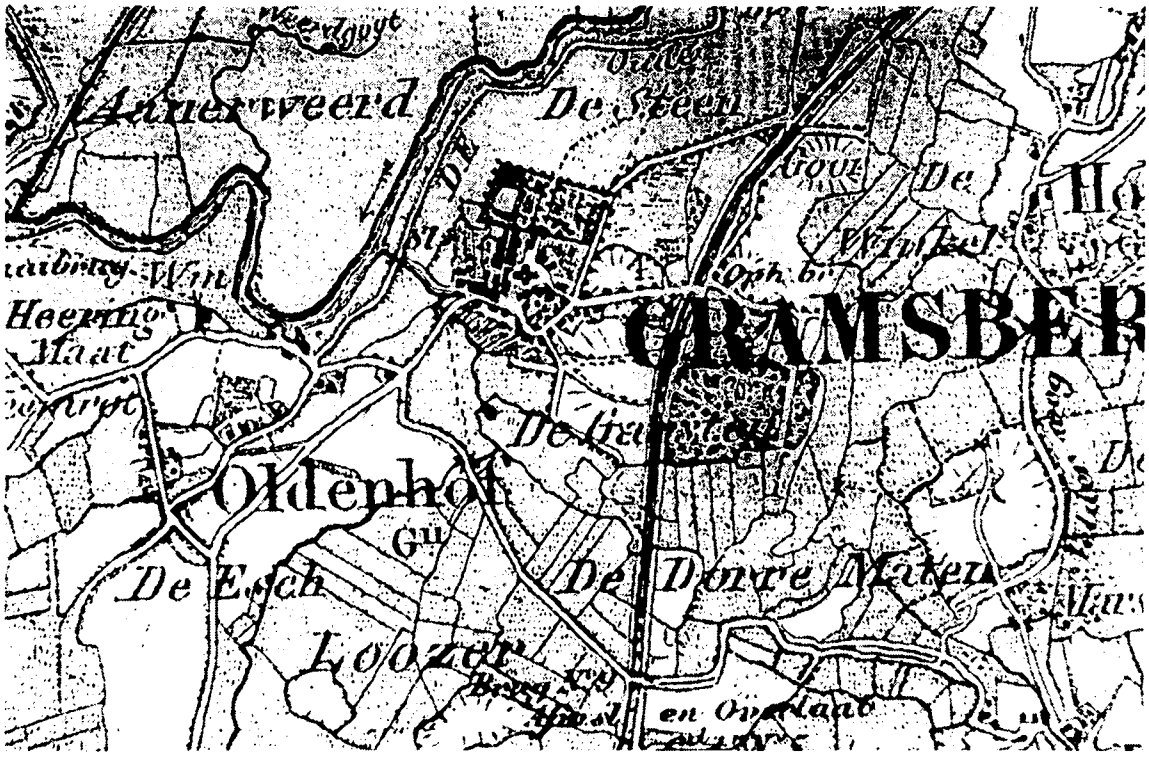

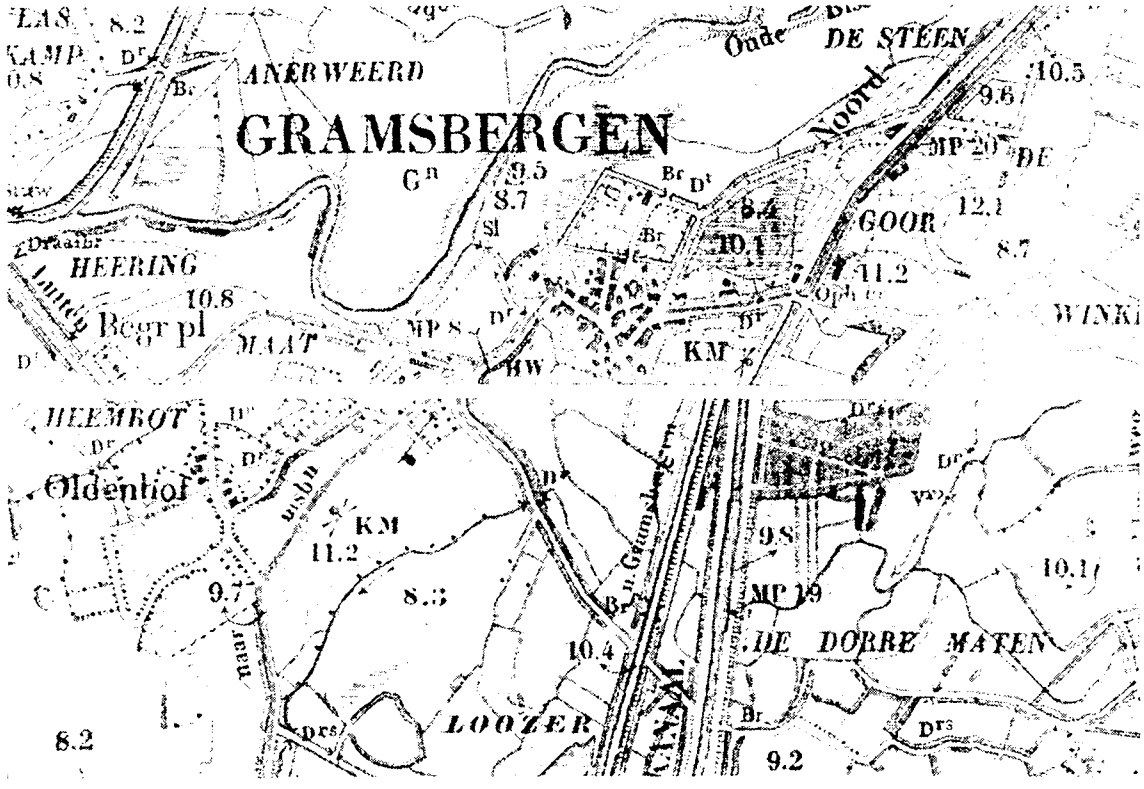

Kaart ca. 1940

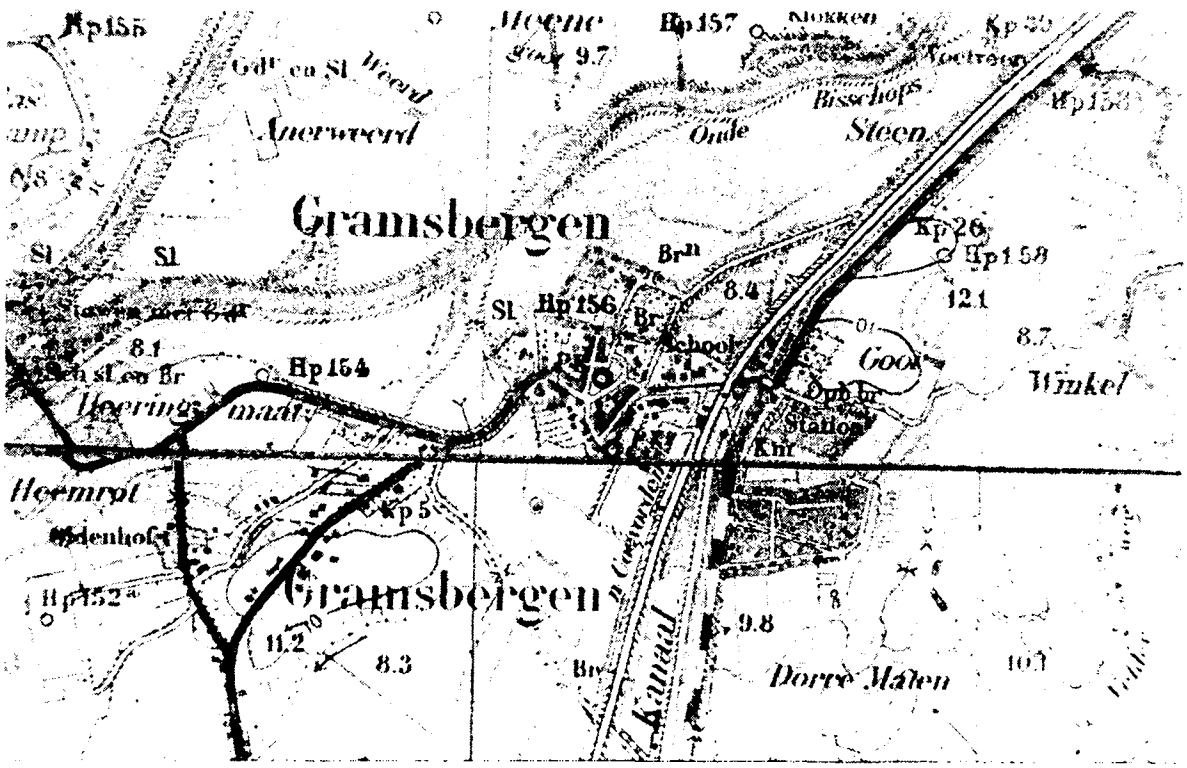

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1851
Kaart ca. 1900, verkend 1900/1901, spoorwegopname 1905
Kaart ca. 1940, verkend 1933

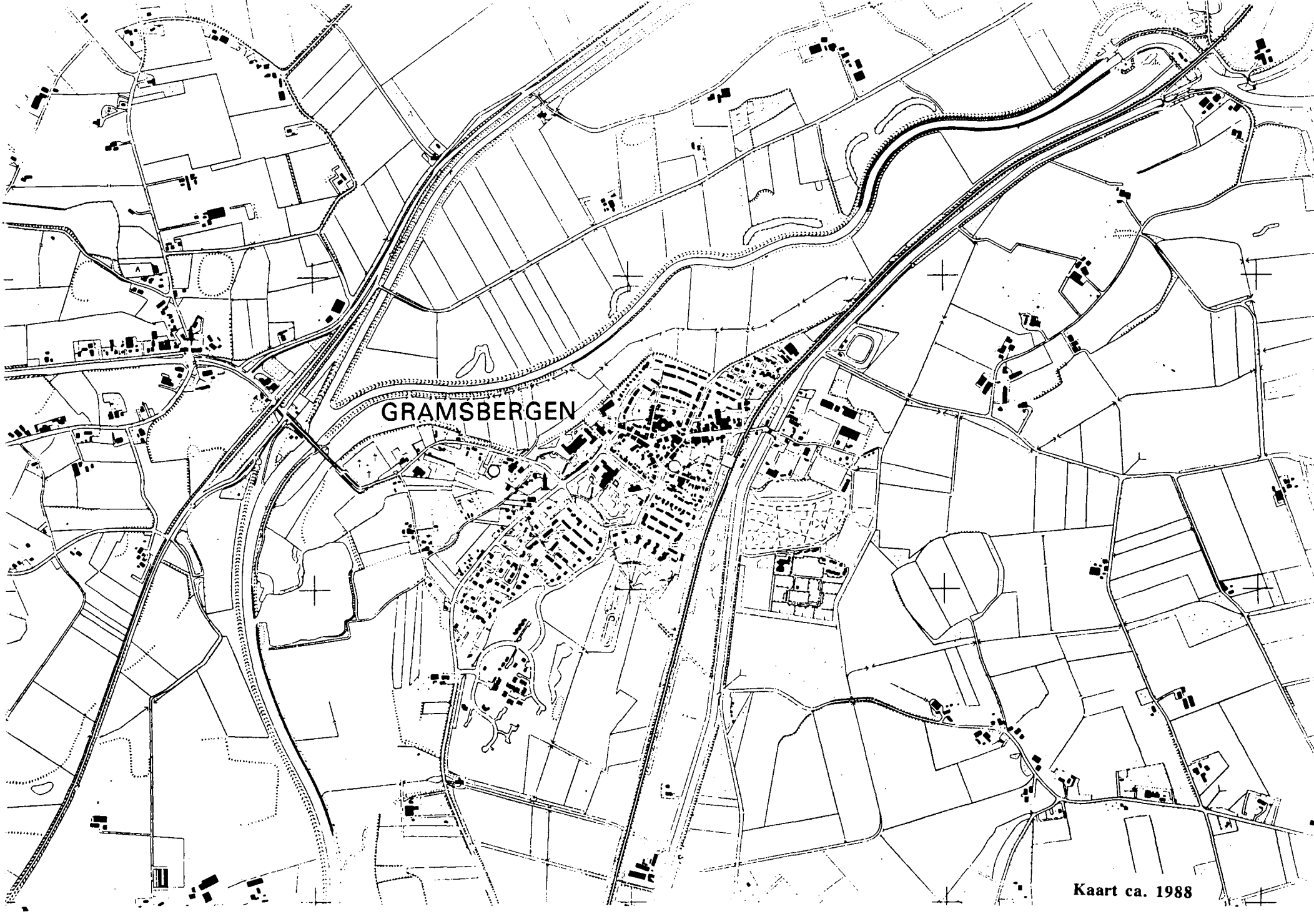

Kaart ca. 1988

De Krim

Typering:
Veenkoloniaal kanaaldorp, ontstaan tweede helft 19e eeuw.

Functie:
Na vervening akkerbouwdorp.

Ruimtelijke ontwikkeling:
In 1850 staat er langs de recent aangelegde Lutterhoofdvaart met parallelwegen nog geen bebouwing. Snel daarna vestigen zich de eerste verveners langs de Hoofdvaart en in mindere mate langs de onder 45° op de vaart staande wijken. Vele van de eerste bewoners woonden in plaggenhutten die na 1890, toen het meeste veen was afgegraven, weer verdwenen. De definitieve bebouwing bestond uit agrarische bedrijven, woningen en enkele voorzieningen, ook deze ontwikkelde zich voornamelijk langs de Lutterhoofdvaart. Hierdoor ontstond een lintbebouwing zonder echt centrum. Van 1894 tot 1936 liep er een trambaan langs de Hoofdvaart van Lutten naar Coevorden met een halte in De Krim. Opvallend zijn de vele typisch Groningse boerderijen uit het eind van de 19e en begin 20e eeuw en de draai- en ophaalbruggen. De laatsten zijn inmiddels verdwenen omdat de Hoofdvaart zijn scheepvaartfunctie verloor. Beplanting, vaak in de vorm van monumentale grote bomen, vindt men in de voortuinen. In het gebied achter de bebouwing komen geen bomen voor. Belangrijk voor het dorp is de aardappelmeelfabriek Onder Ons (1906); de hoogte hiervan domineert de overige bebouwing. In 1940 heeft het dorp, ondanks de verdichting van de bebouwing, volledig haar eind 19e eeuwse karakter behouden.

Historisch architectonische kwaliteit:
Groninger boerderijen met architectuurelementen uit de neo-stijlen en Amsterdamse School.

Stedebouwkundige ontwikkeling De Krim

Zie kaarten ca. 1850, ca. 1900, ca. 1940

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1851
Kaart ca. 1900, verkend 1900
Kaart ca. 1940, verkend 1933

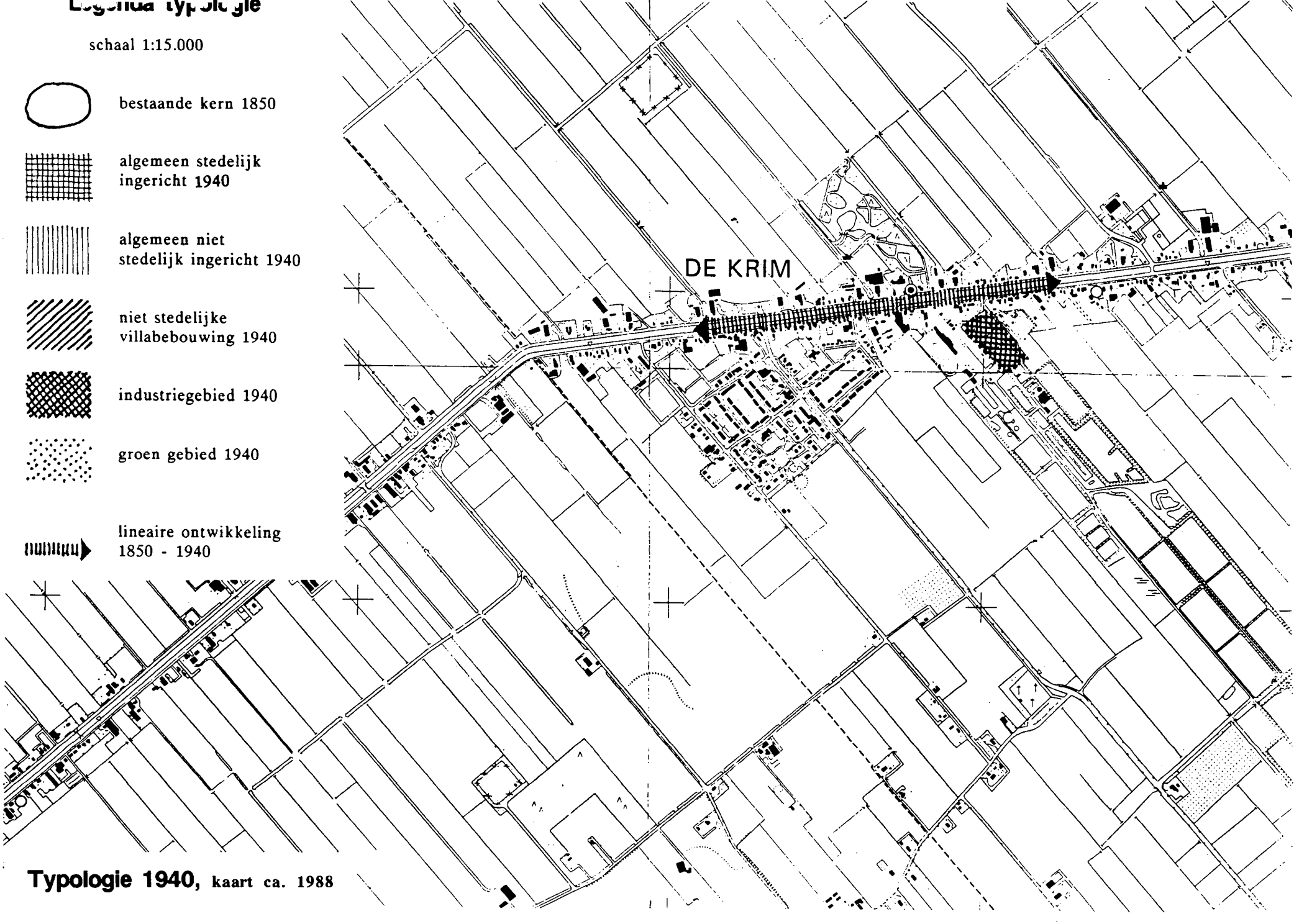

Typologie 1940, kaart ca. 1988

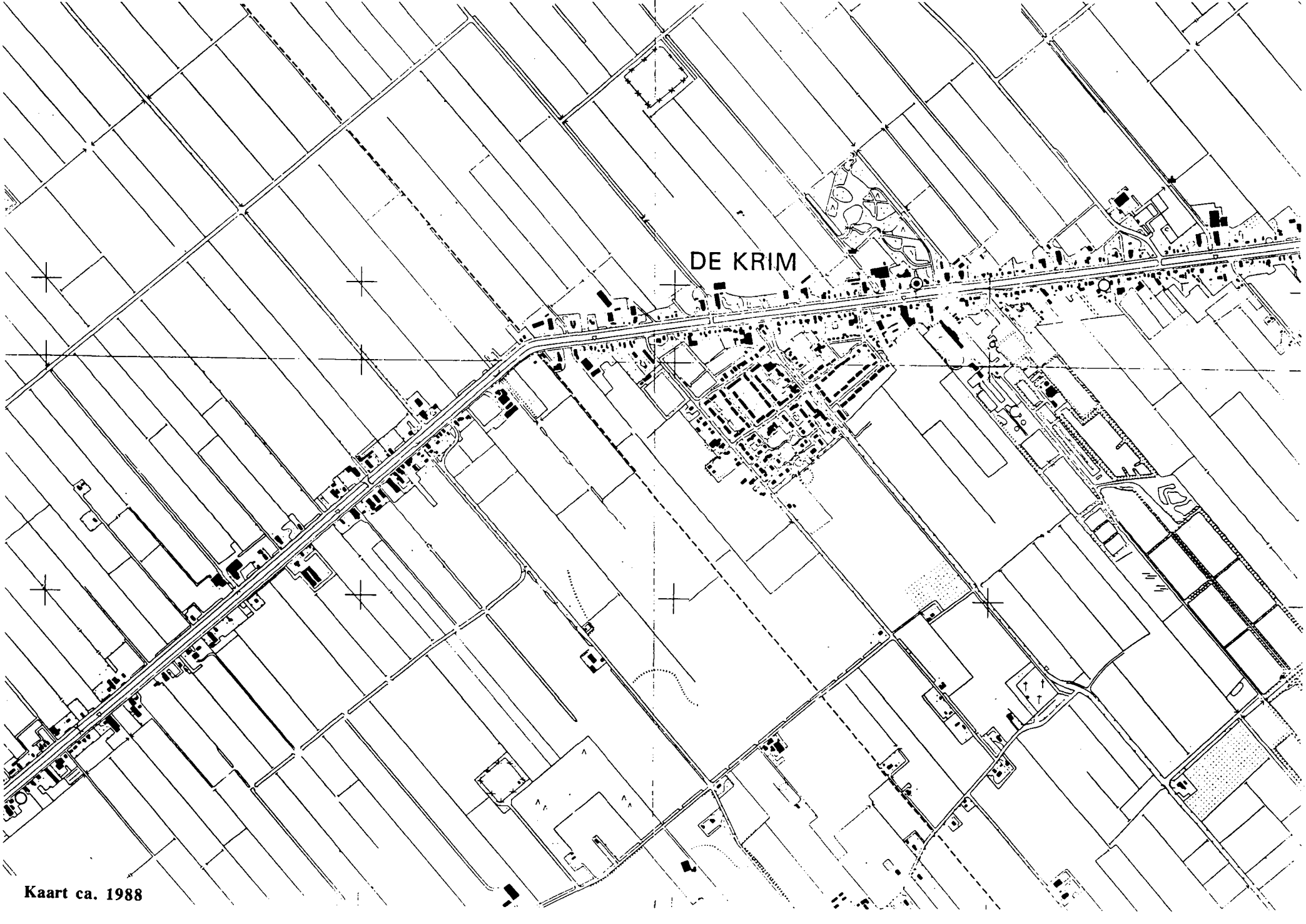

Kaart ca. 1988

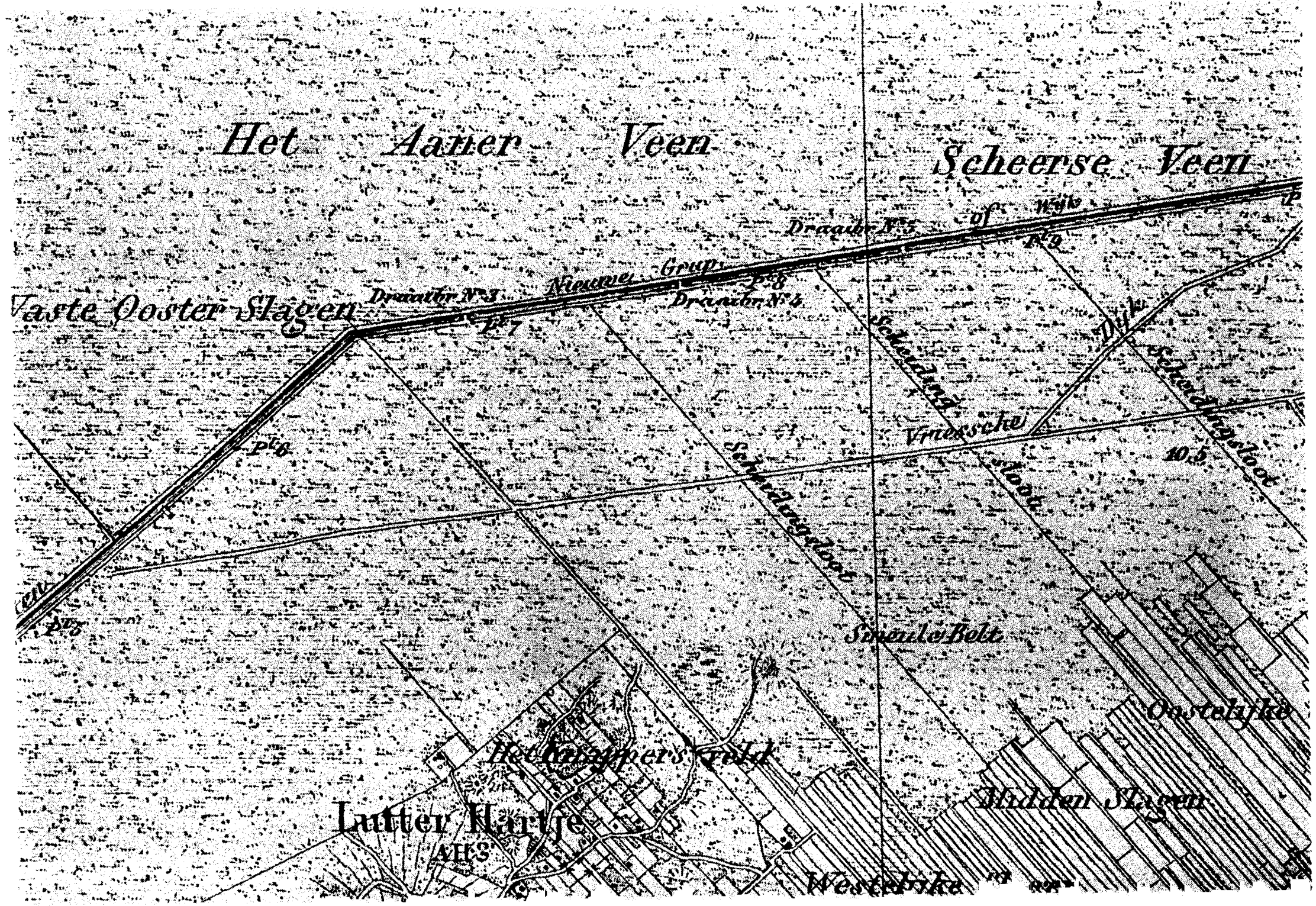
Het Aatter Veen
Scheerse Veen
Draaiber N°5
Pt 9
Nieuwe Groep
Pt 8
Draaiber N°3
Draaiber N°4
Vaste Ooster Slagen
Pt 7
Pt 6
Pt 3
Schouwing
Vriessche
Schouwingsloot
Dijk
Schouwingsloot
10.5
Smeule Belt
Oostelijke
Het Kampers Veld
Luttel Kantje
Midden Slagen
Westelijke

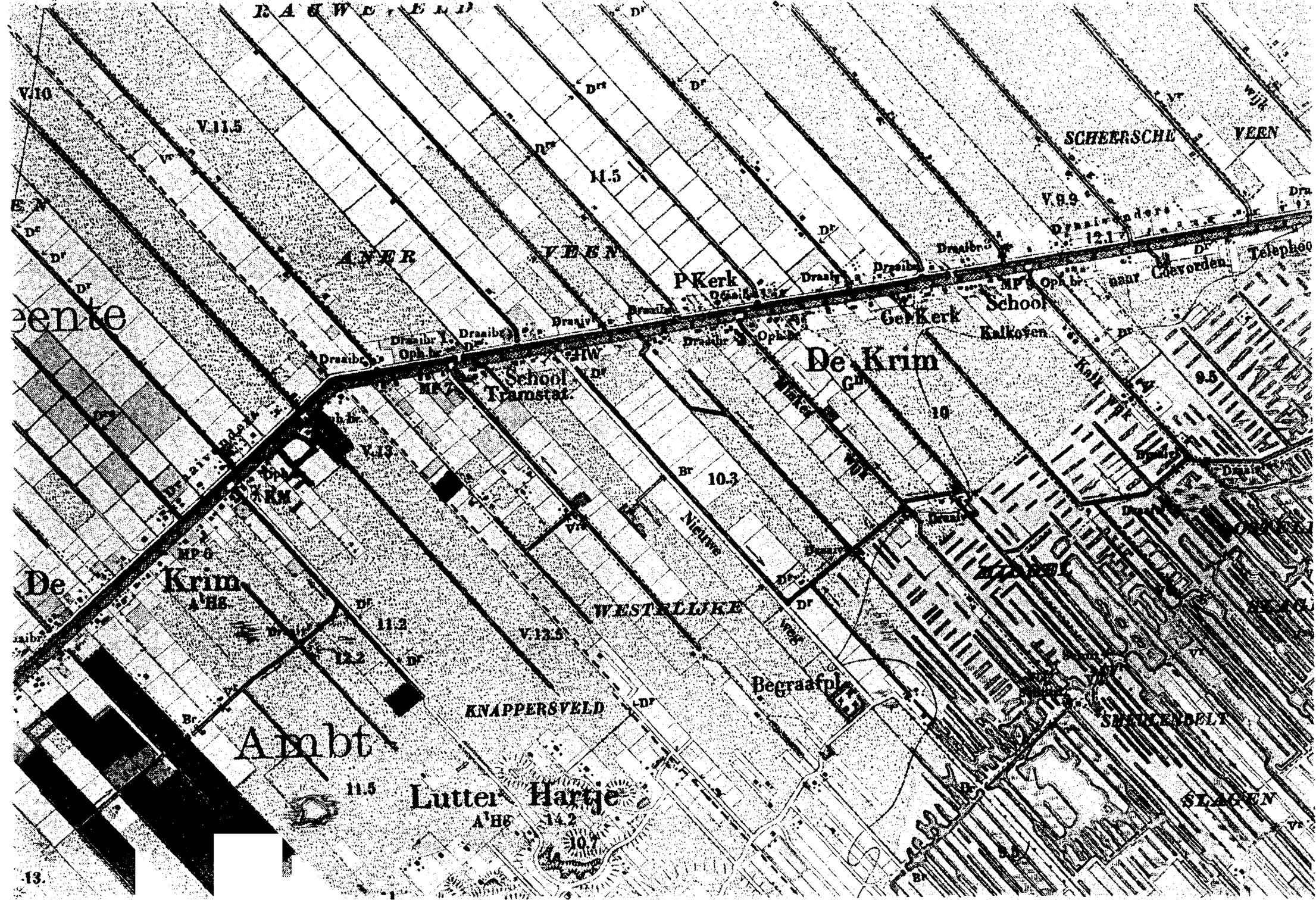
SCHEERSCHE VEEN
ANER VEEN
P. Kerk
Ger. Kerk
School
Kalkoven
De Krim
School
Tramstat.
Telephoo
naar Coevorden
Nieuwe
WESTELIJKE
Begraafpl.
KNAPPERSVELD
Ambt
Lutter Hartje
De Krim
SLAGEN
V.10
V.11.5
11.5
V.9.9
12.1
9.5
10
10.3
V.13
11.2
12.2
V.13.5
14.2
10.7

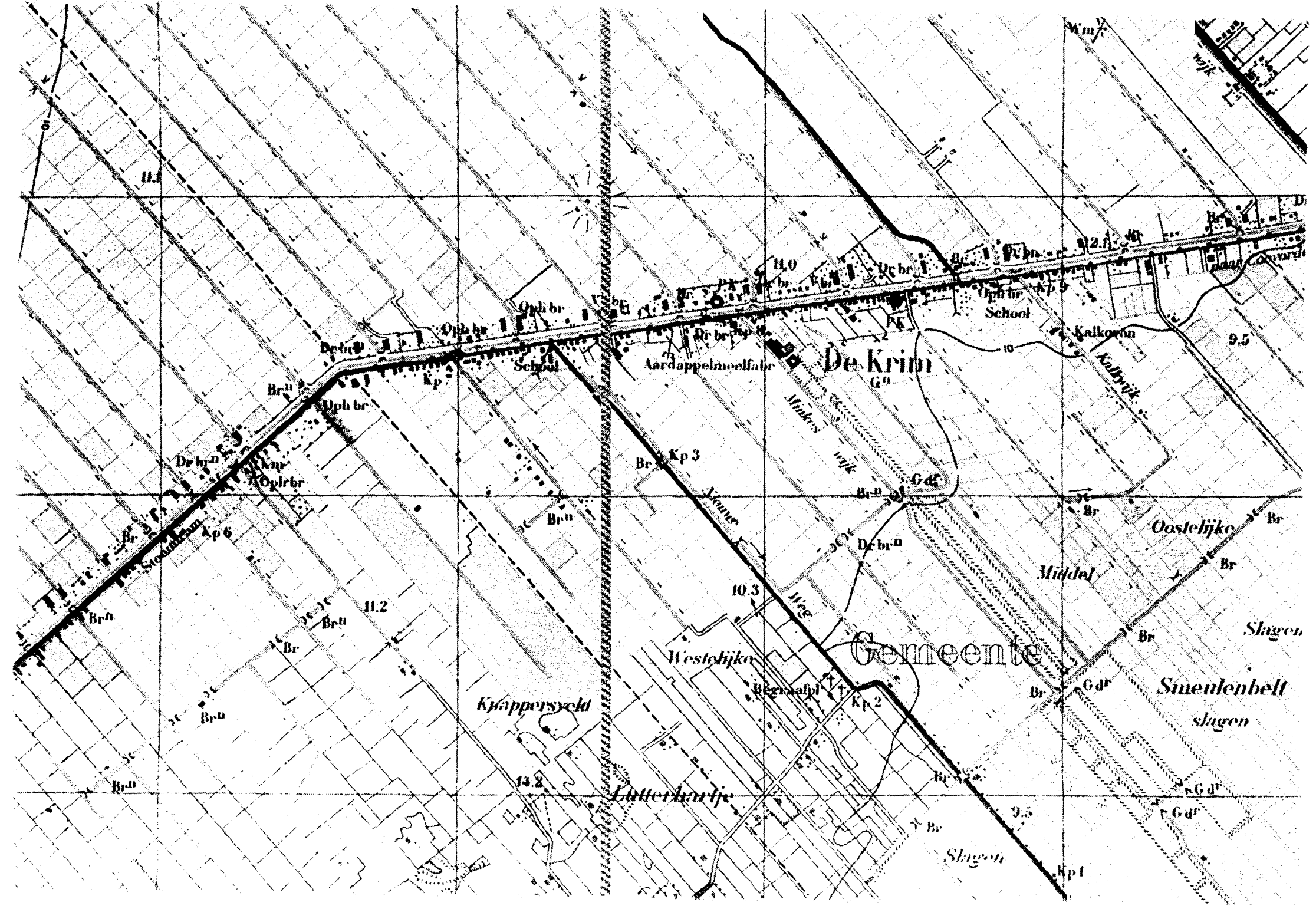
De Krim
Gemeente
Aardappelmoelfabr
Oplh br
Dr br
Br
Kp
School
Kalkovn
Kalkpyk
Munkes wijk
Kp 3
Kp 6
Kp 2
Kp 1
Kp 5
Stoomtram
Kruppersveld
Lutterhardje
Westelijke
Oostelijke
Middel
Slagen
Snuenlenbelt
slagen
Begraafpl
Weg
Gd
11.2
14.2
10.3
9.5
10
11.0
12.1

Bronnen

Literatuur Gramsbergen en regio:
*Bosman, P., Gemeente Gramsbergen: toeristisch en recreatief advies, Zwolle, 1970.
*Groot Zevert, T.J.H., Het ontstaan van het dorpshuis te Gramsbergen, Enschede, 1960.
*Hulst, G.F, van der, Gramsbergen; waar de Vecht ons land binnenstroomt, Almelo, 1969.
*Hout, H. van, Gramsbergen en de Krim in oude ansichten, Gramsbergen, 1975.
Intergemeentelijk structuurplan Avereest, Gramsbergen en Hardenberg; ontwerp, 1984.
*Seinen, J.R. en Wit, G. de, Stap voor stap langs de Vecht. Gramsbergen en Hardenberg, De Krim/Hardenberg, 1985.
Sociale kaart van de gemeente Gramsbergen, schets van een plaatselijke situatie, Stichting Overijssel, Zwolle, 1970.

Literatuur algemeen:
*Aa, Van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, deel 1-12. Gorinchem, 1839-1848.
*Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1963-1977.
*Atlas van Nederland. Deel 2: bewoningsgeschiedenis; deel 12: infrastructuur; deel 13: geologie; deel 14: bodem; deel 15: water; deel 16: landschap; deel 20: landinrichting, 's-Gravenhage, 1984.
*Besselaar, Molens in Nederland, Amsterdam, 1974.
*Bevolking der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1987, 's-Gravenhage, 1987.
*Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht, Eerste en tweede bundel, IJsselacademie, Zwolle 1977-1978.
*Buter, A., De groene vallei. Stad en land aan de IJssel, Den Haag, 1978.

*Buter, A., Dit land over de IJssel, Hoorn, 1976.
*Crom, A.P., (red.) e.a., Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en platteland, deel 7, Overijssel, Kampen, 1985.
*Demoed, H.B., Mandegoed schandegoed, Zutphen, 1987.
*Dekker, G. (Red.), e.a., Oude fabrieks- en bedrijfsgebouwen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1986.
*Dijksterhuis, R., Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland, historische analyse van een wisselwerking, de eerste eeuw: 1840-1940, Z.p. [Groningen], Z.j.[1980].
*Egberts, E., Wie water deert, die water keert, Zwolle, 1985.
*Elzenga, E., Langs de oude Overijsselse kerken, Baarn, 1972.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, 'Marken in Overijssel', in: Geschiedkundige atlas van Nederland, Den Haag, 1924.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, G.J. ter Kuile en R. Schuiling, Overijssel, Deventer, 1931.
*Fischer, E.J., Stroomopwaarts, Zwolle, 1986.
*Fockema Andrea, S.J., Het kaartbeeld van Overijssel 1550-1850, Overdruk uit Versl. en Mededeel. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 55ste stuk, z.p., 1939.
*Gevers, A.J., en A.J. Mensema, De havezaten in Salland en hun bewoners, Alphen aan den Rijn, 1983.
*Grote Topografische Atlas van Nederland, deel 3, Oost Nederland, Groningen, 1987.
*Heitling, W.H. en Lensen, L., Vijftig eeuwen volk langs de IJssel, Zutphen, z.j. [1980].
*Hendriks, F.M., De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811-1842), Overdruk uit Versl. en Mededeel. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 75e stuk, 1960.
*Krämer, G., Wij trekken door Twente en Salland, Arnhem, z.j. [1935].
*Kuile, E.H., ter, De monumenten van geschiedenis en kunst, Zuid-Salland, 's-Gravenhage, 1964.
*Kuile, E.H., ter, Noord- en Oost-Salland, 's-Gravenhage, 1974.
*Kuile, E.H., ter, Zuid-Salland, 's-Gravenhage, 1964.
*Kuyper, J., Gemeente-atlas van Nederland, Zaltbommel, (herdruk), 1971.
*Kloot Meijburg, H., van der, Onze oude dorpskerken, Rotterdam, 1921.
*Meene, J.G.C. van de en P. Nijhof, Spoorwegmonumenten in Nederland, Amsterdam, 1985.
*Meindersma, H. en K. de Jong (red.), Jongere bouwkunst in Overijssel, 1840-1940., Zwolle, 1985.
*Mulder, G.J.A., Handboek der geografie van Nederland. Deel VI, Zwolle, 1959.
*Nijhof, P., Oude fabrieksgebouwen in Nederland, Amsterdam, 1987.
*Nijhof, P., Watermolens in Nederland, Zwolle, 1982.
*Nijhof, P., Windmolens in Nederland, Zwolle, 1983.
*Overijssel, de provincie en Overijsselse gemeenten in kaart en aanzicht, Zwolle, 1983.
*Overijssel, Aspecten en Perspectieven, Amsterdam, 1951.
*PPD van Overijssel/ASP, Streekplan IJsselvallei, 1985.
*Pyttersen's Nederlandse almanak voor iedereen, Zaltbommel, 1922-1942.
*Romers, H., De spoorwegarchitectuur in Nederland

1841-1938, Zutphen, 1981.
*Rosenberg, H.P.R., De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage, 1972.
*Schelhaas, H. en B. Molenaar (red.), Graven en begraven in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1981.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Historische kerken in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1974.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Molens in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1972.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Schipvaart en schepen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1985.
*Schuiling, R., Nederland, handboek der aardrijkskunde, deel 1 en 2, Zwolle, 1936.
*Schutten, G.J., Varen waar geen water is, reconstructie van een verdwenen wereld, geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300-1930. Twentsche courant.
*Seinen, J.R. en G. de Wit, Stap voor stap langs de Vecht, Hardenberg, 1985.
*Slicher van Bath, B.H., Een samenleving onder spanning, Geschiedenis van het platteland in Overijssel. Assen, 1957.
*Slicher van Bath, B.H., (red.), Geschiedenis van Overijssel, Deventer, 1970.
*Steegh, A., Monumentenatlas van Nederland, Zutphen, 1985.
*Steensma, R. (Red.) en C.A. van Swichem (Red.), honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen, 1986.
*Stiksma, K., Spiegel van steden, dorpen en landschappen in Oost-Nederland, Overijssel, Gelderland en het rivieren gebied, Ridderkerk, 1986.
*Stilma, L., Rondom de Holterberg e.v., Holten, z.j. [1962].
*Varwijk, G.H. en J.R. Seinen, Stap voor stap langs de Dedemsvaart, Dedemsvaart, 1983.
*Ven, D.J., van der, Met de goastok door Twente en Salland, Verslagen van de hoofdcommissie voor herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen, Overijssel, 's-Gravenhage, 1890.
*Visscher, H.A., Het Nederlandse landschap, een typologie ten behoeve van het milieubeheer, Utrecht, 1974.
*Volmuller, H.W.J. (samenstelling), Nijhofs Geschiedenislexicon, Nederland en België, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1981.
*Vuuren, L., van, Rapport betreffende een algemeen onderzoek naar de sociaal-economische structuur van het district van de kamer van koophandel en fabrieken voor Salland, Epe, 1941.
*Werkman, G., Kent u Overijssel ook zo?, Zeist, z,j. [1962].
*Wieringa, H. (red.), Waterstaat in Overijssel, Zwolle, 1983.
*Woud, A. van der, Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Amsterdam, 1987.
*Zanden, J.L., De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914, Utrecht, 1985.
*Zonneveld, J.L.S., Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap, Utrecht, 1985.

Kaarten:

Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
Topografische kaart van Nederland,

ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Bijlagen

Tabellen

Tabel 1.
Loop van de bevolking in de gemeente Gramsbergen*

jaar	aantal inwoners	index (1850=100)
1850	1.710	100
1860	2.018	118
1870	2.545	149
1880	3.207	188
1890	3.367	197
1900	3.327	195
1910	3.679	215
1920	3.942	231
1930	4.312	252
1940	4.657	272
1987	6.028	387

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, 1988.
* Gegevens per 31 december, behalve 1987 (per 1 januari)

Tabel 2.
Woningvoorraad en bevolkingsomvang per kern of buurschap in de gemeente Gramsbergen omstreeks 1850.

kern of buurschap	woningen(1)	bevolking(2)
Gramsbergen	ca.100	534
Ane	55	346
Anerveen	33	250
Anevelde	13	61
Holtheme	33	200
Holthone	15	135
Loozen	9	60
Den Velde	15	98

Bronnen: (1) Aa, Van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. Deel 1-12, Gorinchem, 1839-1848.
(2) Steden en dorpen in Overijssel, Jaarboek Overijssel 1980 (gegevens voor 1849).

Tabel 3.
Woningvoorraad en bevolkingsomvang per kern of buurschap in de gemeente Gramsbergen op 1 januari 1987.

kern of buurschap	woningen	bevolking
Gramsbergen	745	2.888
De Krim	673	2.184
Ane	171	598
Anerveen	52	208
Anevelde	13	51
Holtheme	58	173
Holthone	28	99
Loozen	70	224
Den Velde	52	236

Bronnen: Statistieken R.O.I., Woningvoorraad en aantal inwoners per wijk/buurt, 1987.

KAART 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE GRAMSBERGEN IN SALLAND

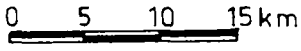

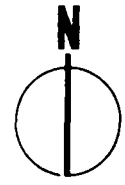

——— Grenzen van Salland

- - - - - - - Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, 1963 - 1977.

KAART 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

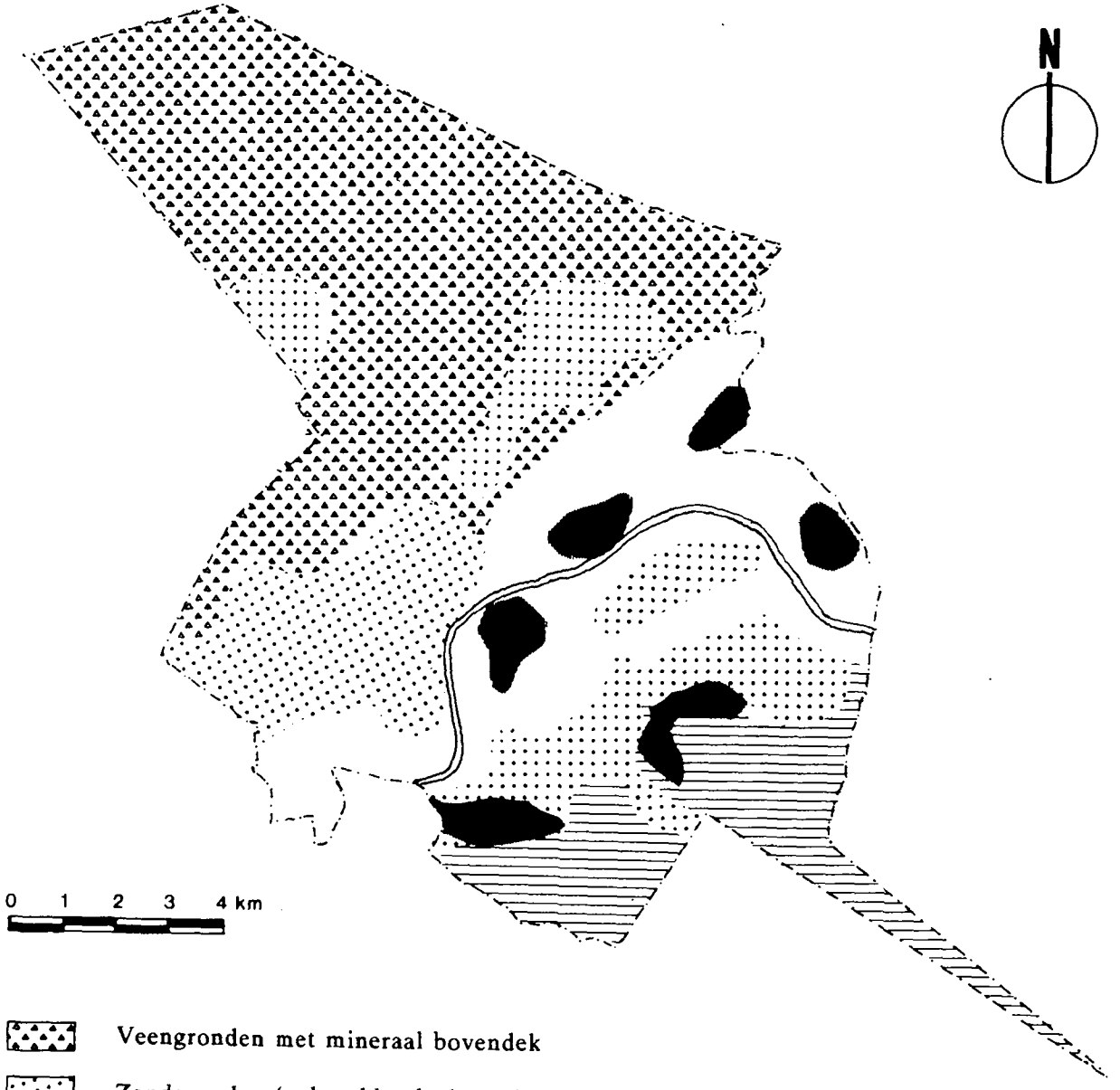

Veengronden met mineraal bovendek

Zandgronden (vnl. veldpodzolgronden)

Vechtdalgronden (zand, klei en veen)

Veldpodzolgronden met veel terreindepressies

Kleine, geïsoleerde zandkop met cultuurdek

Vecht

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

KAART 3

DE MARKEN

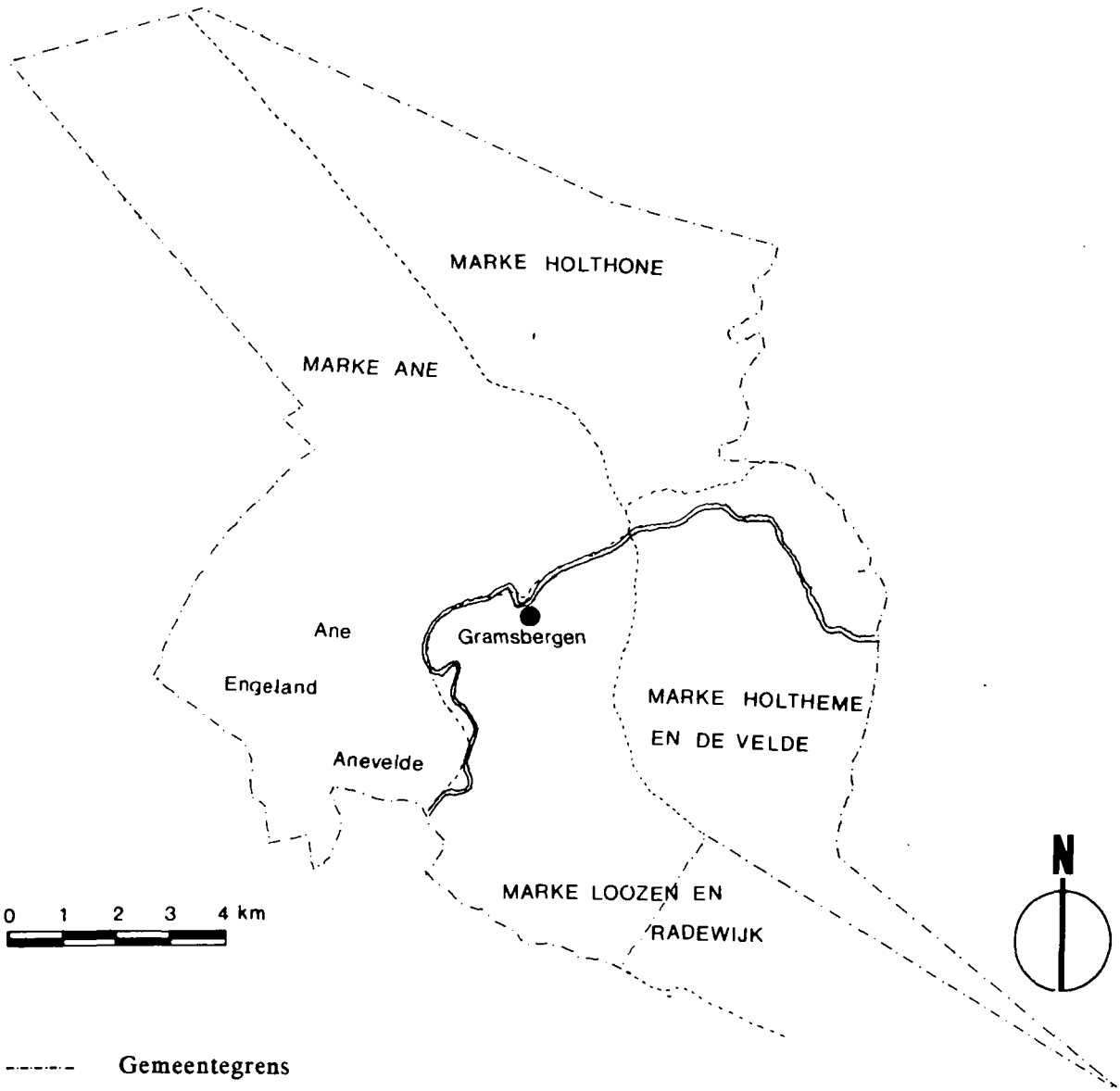

-·-·-·- Gemeentegrens

------- Grenzen van de marken

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924.

KAART 4

INFRASTRUCTUUR

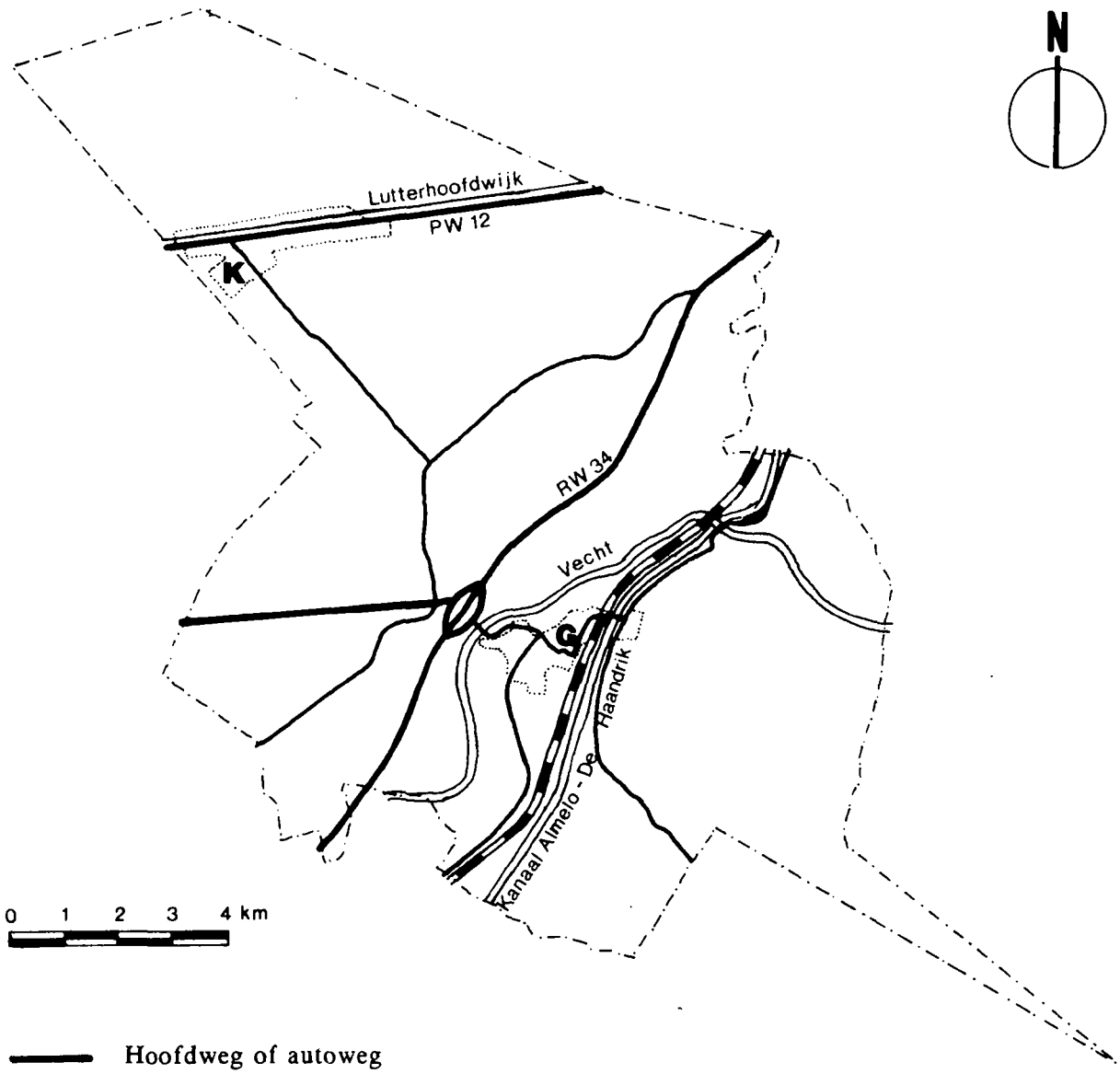

Hoofdweg of autoweg

Verharde weg

Spoorlijn

Rivier of waterweg

Dorp

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

KAART 5

GRAMSBERGEN OMSTREEKS 1850

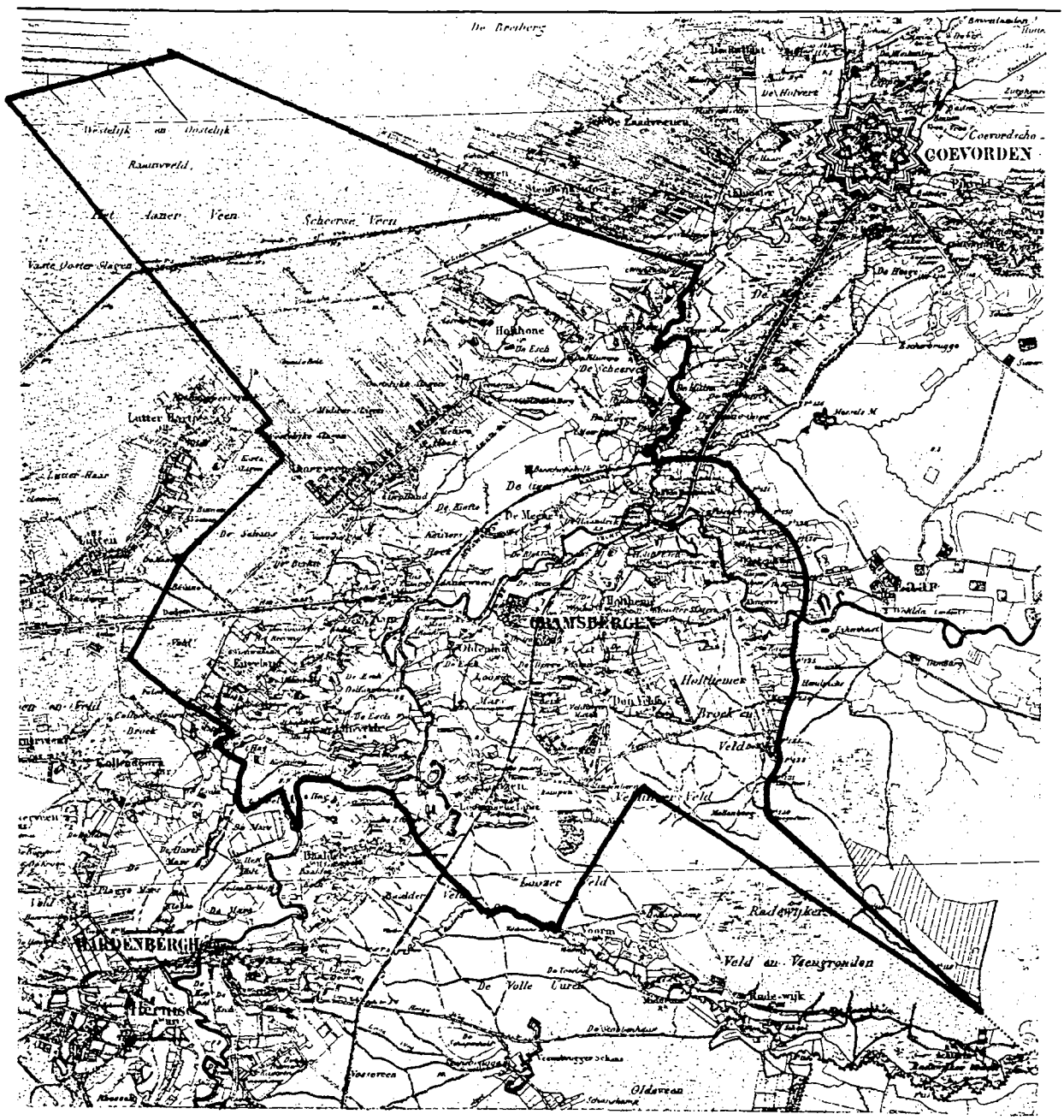

0 1 2 3 4 km

N

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1859.

KAART 6

GRAMSBERGEN OMSTREEKS 1930

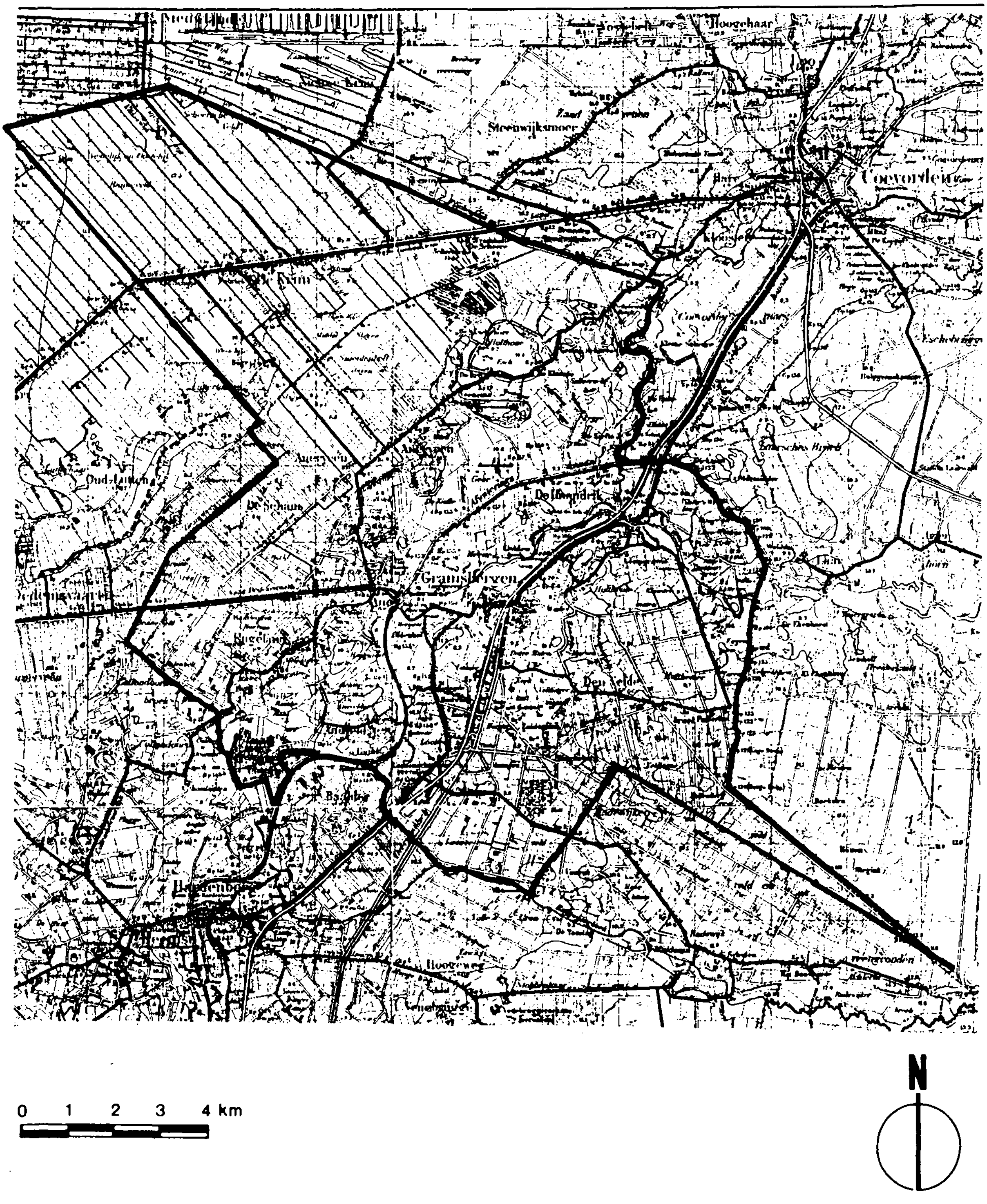

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1933.

KAART 7

GRAMSBERGEN OMSTREEKS 1973

0 1 2 3 4 km

N

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.